

Opponensi vélemény

Hajdú Mihálynak „A középmagyar kor személynévtörténete” címen „a tudomány doktora” fokozat elérése céljából benyújtott tudományos munkájáról

Véleményem címének ez a körülíró megfogalmazása tárgyyszerű okokból hangzik így. Öröömre, ismét egyszer egy olyan munkáról mondhatok véleményt opponensként, amely nem „doktori disszertációnak” született; azaz szerzője nem azzal fogott neki a téma kidolgozásának, hogy doktori fokozatot szerezzen vele, hanem azzal, hogy a magyar nyelvhasználat – szűkebben: a magyar névhasználat – történeti feldolgozásában kitöltsön egy olyan űrt, amely hézagos ismeretekből és olykor csupán következtetésekből álló, nagyon is ingatag átívelés alatt ott tátong az ómagyar és az újmagyar kor között.

Ez magyarázza a dolgozat terjedelmét is, tartalmát is. Terjedelmét a „feldolgozás” klasszikus fogalmának szó szerint vétele: nem beletúrní az anyagba, hipotéziseket felállítani és – tendenciózusan szelektált – bizonyító anyagot keresgélni hozzájuk, hanem feltárni, megváltatni és megszólaltatni az adatokat. Ehhez a történelmi Magyarország területéről, viszonylag arányos földrajzi eloszlásban, tizenkilenc körzetből mintegy negyvenezer névadatot kellett összegyűjtenie, értékelnie, majd sokféle szempont szerint úgy feldolgoznia, hogy „az országra” és a „névanyag” fejlődésére vonatkozó általános – és szükség szerint általánosító – tanulságok ne fedjék el a mikrotopográfiai és mikrokronológiai egyezéseket és eltéréseket, hanem épp ezekből adódjanak össze, s így a kikerekedő kép ne a vizsgáló természetét tükrözze, hanem a vizsgált dologét.

Így lett a megalkotott mű három kötet, összesen mintegy ezerkétszáz (!) gépelt lapnyi; ami nem öröm az opponensnek, de óriási nyeresége a magyar nyelvtudománynak – benne a névtudománynak – s emellett a középmagyar korral foglalkozó rokon tudományok egész sorának is. – A kérdést tehát nem tehetem fel a szokott módon: alkalmas-e a benyújtott munka doktori értekezésnek; csupán úgy: megfelel-e ez a mű azoknak a követelményeknek és

ismérveknek, amelyeknek alapján szerzőjének odaítélhető „a tudomány doktora” fokozat.

A mű – ha a kutatási folyamat felől közelítem – valójában a harmadik kötet, az Adattár cíművel kezdődik. Amit ez tartalmaz, az az alapja a másik két kötetben található különféle szempontú feldolgozásoknak. Nem mernék becslésekbe bocsátkozni: hány évi munka volt ennek a hatalmas tényanyagnak a felkutatása, összegyűjtése és aprólékos táblázatokba foglalása. Ezt a tevékenységet a dialektológiai munkák adatgyűjtési részéhez hasonlíthatnám: ott is, itt is évek szorgos munkája teremti meg a nyersanyagot, pusztán kiindulásul; azt, ami más szemléletű és módszerű művek számára a kutató „beszélői kompetenciája” révén eleve adva van. De hasonlít abban is ez az adatgyűjtés a dialektológiában végzendőhöz, hogy egy vagy inkább több évtizedes kutatói működés eredményeként lehet eljutni odáig, hogy a szerző ki tudja jelölni a feldolgozandó gyűjtőterületet és forrástípusokat. S mikor aztán a hosszú idő alatt megszerzett előismeretek birtokában további kitartó szorgalommal egybehordott anyaga a kezében van, akkor állhat neki annak, amit a kívülből álló szemlélő a tulajdonképpeni feldolgozásnak tekint; ha egyáltalán hajlandó tudománynak elismerni azt, ami nem pusztán agytorna, hanem akartunktól független tényanyagnak tényszerű vállalása.

Továbbindulva a kutatási folyamat vonalán, a második kötetnek ahhoz a – zömét tevő – részéhez érünk, amelyben a szerző korszakokra bontva, s azokon belül a vizsgált földrajzi egységeket külön-külön kezelve, gyakorisági listákat közöl a családnévek, majd a keresztnévek összegyűjtött anyagából; az előbbieket a vizsgálat céljára négy, az utóbbiakat viszont tíz időegységre tagolva. Érdekes és meggyőző ennek a különbségtételnek tárgyyszerű indoklása: a családnévek a középmagyar kor elejétől a végéig haladva egyre jobban megszilárdulnak, így állományuk változása egy-egy földrajzi egységen belül inkább történelmi mozzanatokhoz kötődik; a keresztnévek viszont jobban ki vannak téve divatnak, ízlésnek és egyéb – az előbbinél jóval szubjektívabb – tényezőknek.

E gyakorisági listák összeállításának eredménye, de másik oldalról előfeltétele is, a második kötetnek az az első része, amely a családnévek rendszerezésének szempontjait s ennek segítségével kitapintható típusaikat mutatja be. Ha szabad így közelítenem: a családnévadásnak és -alakulásnak „indítéktípusai” domborodnak ki az egyik oldalon, a másikon viszont az egyes területek népiség-, népesedés- és településtörténete bontakozik ki; etnikailag külső forrásokból az idegen, belsőkből pedig a származási helyre utaló nevek állományának hullámozásából; amit színesít például a polgárosodóbb helységek vagy területek anyagára jellemző foglalkozásnévi forrásokból beáramló bővebb vagy csekélyebb névanyag is a kezdetekben.

Módszertani szempontból különösen fontos ebben az összeállításban a családnevek és viselőik számának arányba állítása s ennek állandó figyelemmel kísérése, mert ebből derül ki a helyi lakosság folyamatos és beszűremlő részeinek mennyiségi viszonya. Ebből látható, hogy ahol a családnévi anyag ötven százaléka idegen, viselőik aránya esetleg az egytizedet sem éri el. – S így bontakozik ki, más szempontból nézve, az a történelmi tanulság, hogy a gyakoribb nevek állománya folyamatosan szűrkül, akár a család-, akár a keresztnéveket vesszük vizsgálóra.

Nem véletlenül s nem is szándék nélkül említem a szemrevételezésben utolsóul az összesen majdnem ezerhatszáz gépelt lapnyi háromkötetes munkának az első darabját, a legsoványabbat. Aki formálisan közelíti meg ezt a „hármaskönyvet” – és ráadásul hisz a kötetcímeknek is –, bízvást vehetné olybá, hogy ez a kötet, illetőleg ennek 206 lapnyi első része „a” disszertáció, és a majdnem 1400 lapot tevő egyéb csupán „apparátus”; beleértve ebbe az első kötet említett terjedelmét több mint száz lapnyival megtoldó bibliográfiát is. Hiszen ebben az első kötetben található meg az, amit általában „tudománynak” szokás tekinteni: a téma kutatásának története, a családnevek tipizálásának és rendszerezésének eddigi eredményei és hiányosságai, valójában eddigi legjobb tudásunk összefoglalása; majd ezt folytatva és kiegészítve a vizsgálandó probléma felvázolása, a kutatási anyag és a vizsgálandó földrajzi területek kijelölése; a korszakhatárok megvonása, s végül a szerző saját nézőpontjának felvázolása, szempontjainak felsorakoztatása, – amelyek közt jó néhány új kategóriát találni, de fellelhető az eddig ismertek átcsoportosítása, némelyeknek összevonása is.

Figyelemre méltó az a tíz korszakos keret, amelyet a szerző a magyar névanyag fejlődéstörténete számára kijelöl: a határpontok mind történelmi fogódzókhoz kötődnek benne. Nem ok nélkül: emberek, családok, tömegek megmozdulása, cserélődése, a neveket viselők állományának változása, legtöbbször történelmi események és folyamatok következménye volt. Ebből a tíz kijelölt korszakból emeli ki azután azt a négyet, amely munkája tárgyául szolgál. Mint jeleztem már: nagy érdeme, hogy jelentős hézagot tölt ki, a középmagyar kort, amely mind ez ideig a legkevésbé feldolgozott időszak; noha éppen az átmenetet képviseli a kezdeti – az eléggé alkalmi s még gyakran inkább csak megjelölés, legfőljebb megnevezés jellegű – névhasználat korszakából az alapvetően kételemű névrendszer teljes érvényesüléséhez. A családnevekre nézve ez a megszilárdulás elsősorban a viselőre vonatkozik: a kételemű névhasználat kezdetén még némileg változékony „vezetéknev” e korszakban válik valóban „családnévvé”, örököltéből öröklődővé; akkor is megtartva rögzült formáját, ha nemzedékek során az az indíték, amely az ősré nevet ráragasztotta, régen érvényét veszítette már. – Más jellegű a

megszilárdulás a keresztnévek frontján: itt a névállomány merevedik meg; a hajdani „jellemnevek” vagy inkább „jellemző nevek” helyébe egy viszonylag rögzült névkészlet lép; mely annyiban is „keresztnév”-anyag, hogy többségében vallási kötődésű: ó- és újtestamentumi vagy a későbbiekben a szanktuáriumokból eredő anyag teszi a túlnyomó többségét; csekély mértékben őriz ősmagyar, keresztyénség előtti elemeket, és csak kisebb hullámokban fogad be más nyelvekből és másfajta kultúrákból – netán kultuszokból – származókat.

Módszertanilag jó megoldás a második kötetben, a mikrotopográfiai listák végén, a tanulságok azonnali kiemelése, a kívánczók megjegyzéseknek a helyi jegyzékek végére iktatása. Jó eligazítást adnak az egyes korszakok listásoirait záró áttekintő jegyzékek; kár, hogy ez a XVII. századot átfogó két kormetszet végén, az anyag viszonylagos szegénysége miatt, kimaradt. – Bölcs megítélésre vall, hogy a szerző a keresztnévekből alakult családneveket a morfológiai vizsgálatban nem tekinti képzősnek akkor sem, ha becézó alakból származnak; hiszen ez a képzés még az alapul szolgáló keresztnévváltozat magalakításakor történt; s ugyanígy, hogy a nem képzősök közé sorolja az olyan foglalkozásnévből eredő családneveket, melyeknek alapszava már köznévi elemként megkapta az általa viselt képzőt.

Következtetéseiben egyébként is igen körültekintő és óvatos. Különbséget tesz a hangleírási és a hangtani eltérések, a félrehallásból magyarázható és a valóságos változatok-változások között; igyekszik elválasztani egymástól a névelemeket és a névkiegészítőket. Az elsővel a névállandóságnak, a másodikkal a változhatóságnak bizonyíthatóságát illető kétségeket illusztrálja és tompítja egyszerre. – Az egyik fő kérdésnek, a kételemű névhasználat terjedésének majd elterjedésének bizonyításában nem valami előre elhatározott eredmény demonstrálása a célja, csak a valóság feltárása, a lényeg kihámozása a látszatok burkából. Az első kötetnek az a részlete, amelyben Török Gábor szlavóniai anyagának vallomását értékeli – pontosabban: értelmezi –, csupán egyik, de nagyon jellemző példája ennek. Idézem: Török Gábor „12,3%-nyi (összesen 117 személy) egyeleműen feljegyzett névvel találkozott, de ezek közül 95 mellett ott áll az »idem«, az előző családnévre utaló szó. Így pedig csak 22 a valódi egyelemű nevek száma nála is, ez pedig az özevegyasszonyok neveinek leszámítása után kilencre, vagyis 1% alá csökken, ami a kételemű neveknek szinte maradéktalan érvényesülését jelentette már a XV. században is.”

Opponensi tisztemnél fogva hibákat, problémákat kellene most keresnem a műben. Elmondanom, hogy a viszonylag arányosan elosztott tizenkilenc földrajzi területről egybegyűjtött mintegy 39000-es nagyságú névanyag sem településnagyságuk, sem településszerkezetük, sem szociológiai képletük, sem

vallási megoszlásuk, de még forrástípusaik szerint sem tekinthető homogénnek, s hogy korszakonként is eléggé változó mennyiségű és megbízhatóságú. Ám akkor azt mondanám ezzel, hogy ez a kérdés vizsgálhatatlan; – pedig azok a névtani, településtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai, s más részből morfológiai és stilisztikai tanulságok, amelyeket a névtaniakon kívül a feldolgozás második kötetében találunk, ékesen bizonyítják: vallanak a múlt emlékei, csak érteni kell a szavukat, figyelni rá, és tisztelni, amit mondanak. A szerző pedig maximális alázattal figyel. És jelentősen segíti e vallomás megértését a szövegbe sűrített statisztikai táblákkal, a nagy mennyiségben beiktatott térképekkel és grafikonokkal, amelyek hol részletező, hol átfogó képet adnak a szavakban elmondottakról. Impozáns a bibliográfia; a műből láthatóan a benne levő címanyag a valóban felhasznált műveké. – Sajnálatosan hiányzik viszont – a nálam levő példányból legalábbis – egy némileg részletező tartalomjegyzék, még ha (esetleg akár tíz lappal is) növelné a terjedelmet. Ha a mű kiadásra kerül (ami fölöttébb kívánatos volna), ezt mindenképpen pótolni kellene.

Apró részkérdésekre nem térek ki: ez nem opponensi, hanem lektori feladat. A kiadásra való előkészítéskor nyilván szem elé kerül majd, hogy – például – a II. kötet 148. lapján a bácskai névanyag mellől hiányoznak a százalékmennyiségek, noha a többi listán megtalálhatók; hogy ugyane kötetben a 453–456. lapon található térképekről hiányzik a fejcím. – Az efféléknek és az esetleges gépirászati melléüteseknek felsorolását sosem tartottam érdemi bírálatba tartozónak.

S most felelnem illik az opponensi feladatokat megfogalmazó kérdésekre. Íme:

Hajdú Mihálynak „A középmagyar kor személynévtörténete” című munkája a magyar névtörténetnek azt a korszakát dolgozza fel, a középmagyar kort, amelyről a legkevesebbet tudtunk ez ideig. A történelmi Magyarországnak tizenkilenc jól kiválasztott területéről négy indokolt szakaszra bontva mutatja be a családnevek, és tíz időkorre tagolva a keresztnévek állapotát és alakulását. Onomasztikai, mikrotopográfiai, etimológiai, statisztikai eljárások alkalmazásával jelentős névtörténeti, népiség- és településtörténeti, szocio- és pszicholingvisztikai eredményekre jut, és további hasonlóknak veti meg az alapját. Következtetései megalapozottak, de mértéktartóak. A formai követelményeknek egy tekintetben nem felel meg: benyújtott munkája terjedelmében többszöröse a szokásosnak. Ám akit ez zavar, tekintheti a mű egynegyedét (I. kötet 1–206, II. kötet 1–119 és 405–464) „dolgozatnak”, a többit pedig „adattárnak” és bibliográfiának.

Az előbbi bekezdésben foglaltak jelzik: a téma a magyar tudomány szemszögéből nagy jelentőségű; a korábbiakban elmondottak pedig azt

igazolják: a szerző e feldolgozásában fontos, önálló és igazolt tudományos eredményekre jutott; ezzel (is) bizonyítva alkalmasságát a további tudományos tevékenykedésre.

Mindezek alapján javasolom a nyilvános vita kitűzését és a szerzőnek „a tudomány doktora” fokozat odaítélését.

Budapest, 1997. április 3.

DEME LÁSZLÓ
a nyelvtudomány doktora

Opponensi vélemény

**Hajdú Mihály: A középmagyar kor személynévtörténete
(Budapest, 1994. [I.]: 317 lap; [II.]: 464 lap; [III.]: Adattár: 817
lap) című akadémiai doktori értekezéséről**

I.

Az embert körülvevő, némely részletében elátkozott, összességében azonban csodálatos világnak – meggyőződésem szerint – nincsen egyetlen olyan eleme, ezek sokrétű viszonyrendszerének semmilyen mozzanata, változásainak vagy módosulatlan továbbélésének bármily elkülöníthető és megragadható pillanata, amely ne érdemelné meg az önmaga megismerésére és saját helyének meghatározására törekvő ember figyelmét, azaz ne lehetne tudományos vizsgálat tárgya. A világ gyakorlatilag végtelen mennyiségű jelenségének megragadására, a közöttük levő térbeli, időbeli, ok-okozati, mennyiségi, alá- és fölérendeltségi stb. kapcsolatok feltárására azonban az emberiség története folyamán a tárgyukban, kategóriarendszerükben és módszereikben többé-kevésbé határozottan elkülönülő és véges számú tudományterületek alakultak ki. Mivel tehát minden tudomány végső célja ugyanaz, közöttük nem létezik semmiféle hierarchia, alá- és fölérendeltség, értékbeli különbség. Messzemenően egyetértek hát Benkő Lorándnak azzal a véleményével, amelyet ugyan a nyelv három fő szempont szerint való tudományos vizsgálata kapcsán fogalmazott meg (NévtÉrt. 18. sz. 93), de amelynek érvényét kiterjeszthetjük a különböző tudományterületek viszonyára